

ՄՇԵՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՇՈՒՇԻԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
(1920 Թ.) ԶԱԽՈՂՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ ¹

Սույն հոդվածի նպատակն է 1920 թ. մարտի 23-ին Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառների վերաբերյալ հայ պատմագրության գնահատականները քննական վերլուծության ենթարկելը և համապատասխան ու անհրաժեշտ եզրահանգումներ կատարելը:

Գիտական նորույթը հիմնախնդրի հարցադրման և շրջանառվող ու նորահայտ փաստերի ռազմագիտական-քննական վերլուծության հիման վրա միանգամայն նոր եզրահանգումների և հետազոտական արդյունքների մեջ է:

Ամենահրատապ խնդիրը այսպես կոչված «ապստամբության» առասպելի տարփողմամբ հայկական կողմին նախահարձակ ներկայացնելու աղբբեջանական նենգափոխման բացահայտումն է: Այս խնդրին վերստին անդրադառնալը հրատապ է այն ցավալի իրողության առումով, որ թեև մեր գիտական հրապարակումներում բազմիցս ցույց ենք տվել «ապստամբության» առասպելի անհարկի շրջանառության ռազմաքաղաքական ու գիտաճանաչողական բացասական հետևանքները, սակայն հայ պատմագրության մեջ համատրեն շարունակում են նախորդների սխալների վերարտադրության ակամա կամ միտումնավոր փորձերը:

Շուշիում արմենոցիդի լուսաբանման հիմնահարցերի քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանց մի մասը, և հատկապես «ապստամբության» առասպելը հայ պատմագրությունն իներցիայով շրջանառում է՝ ակամա հայտնվելով ցեղասպանության քաղաքականությունն ուրացող մեր հակառակորդների նենգափոխումների սարդոստայնում:

Բանալի բառեր՝ հայ պատմագրություն, Շուշիի ինքնապաշտպանություն, քննական վերլուծություն, նոր եզրահանգումներ, աղբբեջանական նենգափոխում, ռազմաքաղաքական հետևանքներ, «ապստամբության» առասպել, ցեղասպանության քաղաքականություն:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ԱՀ ԿԳՄ նախարարության տրամադրած ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № 18 AK-007.«Ռազմարվեստի զարգացման արդի փուլի առանձնահատկությունները Արցախում» գիտական թեմայի շրջանակներում:

Իրավամբ Այսրկովկասի մարզարիտը համարված Շուշի քաղաքը 1920 թ. մարտի 23-ին դարձավ ինքնահռչակ Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության (այսուհետև՝ ԱԴՀ) կանոնավոր զորքերի և թուրք-քրդական զինված հրոսակախմբերի ռազմական հանցագործության զոհը: Մի քանի օրում հրո ճարակ դարձան Շուշի քաղաքի ոսկեդարի ընթացքում արարված համամարդկային նշանակություն ունեցող արժեքները, հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգության բացառիկ գոհարներ, ճարտարապետական կոթողներ, իսկ այդ ամենն արարած հայ ազգաբնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց. գազանաբար հռչակվեցին հազարավոր խաղաղ քաղաքացիներ, առևանգվեցին և հետագայում մահմեդականացվեցին հարյուրավոր աղջիկներ ու երեխաներ, զնդաններ նետվեցին և սրի քաշվեցին հազարավոր անմեղ մարդիկ: Թեև մեկ դար է անցել մարդկության դեմ իրագործված այդ ոճրից ու ռազմական հանցագործությունից, սակայն հայ պատմագրությունը դեռևս սպառիչ պատասխաններ չի տվել Արցախում 1920 թ. ռազմաքաղաքական զարգացումների և թուրք-ադրբեջանական զավթիչների դեմ պայքարի, Ալեքսանդր Խատիսյանի կառավարության քաղաքականության, ընդհանրապես Արցախի և, մասնավորապես, հայ դիմադրական շարժման կենտրոն Շուշիի ինքնապաշտպանության հետ առնչվող բազմաթիվ հարցերի:

Սույն հոդվածի նպատակն է 1920 թ. մարտի 23-ին Շուշի քաղաքի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառների վերաբերյալ հայ պատմագրության գնահատականները քննական վերլուծության ենթարկելը և համապատասխան հետևություններ ու անհրաժեշտ եզրահանգումներ կատարելը:

Այդ նպատակն իրագործելու համար հետամուտ ենք եղել հետևյալ խնդիրների լուծմանը.

ա) ներկայացնել թեմայի ուսումնասիրության աստիճանը, ինչը թույլ կտա նաև որոշարկել սույն հոդվածի հեղինակի տեղն ու դերը հիմնախնդրի ձևակերպման ու գիտականորեն պարզաբանման գործում,

բ) սահմանել Շուշիի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառների շուրջ հայ պատմագրության առաջադրած գաղափարների ու տեսակետների վերլուծության ռազմագիտական բաղադրիչները,

գ) վերհանել թույլ տրված սխալների ու բացթողումների իրական, հաճախ լրության մատնված, չքաղաքականացված ու չնենգափոխված պատճառները՝ պատմության դասերը սերունդներին ավանդելու, հետևաբար՝ պատմագիտության հիմնական գործառնությունից մեկն իրականացնելու նպատակով:

Գիտական նորույթը հիմնախնդրի հարցադրման և շրջանառվող ու նորահայտ փաստերի ռազմագիտական-քննական վերլուծության հիման վրա միանգամայն նոր եզրահանգումների և հետազոտական արդյունքների մեջ է:

Տարիներ առաջ հիմնախնդրի երկարատև ուսումնասիրությունների արդյունքում մենք հանգել էինք այն եզրակացությանը, որ Շուշիի մարտյան եղեռնագործությունը պետք է դիտարկել արևմտահայության զգալի մասի

հետևանքով ունեցած անհաջողությունների խորքային պատճառները:

Դրանք առանձին ուսումնասիրության նյութ է դարձրել տողերիս հեղինակը⁷: Այնուհետև անդրադարձներ են եղել պարբերական մամուլում⁸: Ինքնապաշտպանության կազմակերպման թերությունները և հատկապես «ապստամբության» առասպելի խնդիրը քննվել ու արդյունքները հրապարակվել են նաև գիտական հրատարակություններում⁹: Բիարկե, մինչ այդ էլ հրապարակումներ եղել են, սակայն դրանցում, ակներևաբար, կոնկրետ հարցադրումների պատասխանները դժվար է գտնել¹⁰:

Քննարկվող թեմայի լուսաբանման համար առավել արժեքավոր հրատարակություններից հատկանշելի են Հայաստանի Ազգային արխիվի լույս ընծայած փաստաթղթերի ժողովածուները¹¹: Թեմային առնչվող հետաքրքիր փաստաթղթեր ու նյութեր կան Արցախի թեմին նվիրված «Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարի իններորդ գրքում¹²: Մեզ հետաքրքրող հարցերի լուսաբանման համար հետաքրքրություն ներկայացնող առանձին փաստաթղթեր հրապարակվել են տարբեր պարբերականներում¹³:

Զգալի փաստական նյութ են պարունակում դեպքերի մասնակիցների և ժամանակակիցների օրագրությունների ու հուշագրությունների հիման վրա կազմված

⁷ Տե՛ս Հարությունյան Մ., Շուշիի մեծ ողբերգությունը (1920 թ. մարտ), դիպլոմային աշխատանք, Ս., 1994 (այժմ պահվում է «Կաճառ» գիտական կենտրոնի արխիվում, ֆ. № 34, գ. № 5):

⁸ Հարությունյան Մ., Խորհրդածություն Շուշիի մեծ ողբերգության շուրջ, «Ազատ Արցախ», 23 մարտի 1999 թ., № 33, էջ 4,7, նույնի, ... Թե ով է հանիրավի մեղադրանքի հեղինակ, «Ազատ Արցախ», 24 օգոստոսի 1999 թ., № 99, էջ 3, նույնի, Շուշիի ողբերգության մի քանի պատճառների մասին, «Մարտիկ», 20-24 մարտ, 2000 թ., № 12, էջ 3, նույնի, Արմենոցիդի քաղաքականության ուրացումը և ապստամբության առասպելը (Շուշիի մարտյան ողբերգության 85-րդ տարելիցի առթիվ), «Ազատ Արցախ», 24 մարտի 2005 թ., № 34, նույնը տե՛ս նաև՝ «Մարտիկ», 19-26 մարտ 2005 թ., № 11, էջ 4, Отступление от политики арменоцида и миф о восстании (К годовщине мартовской трагедии в Шуши), «Азат Арцах», 26 марта 2005 г., № 20, с. 4:

⁹ Հարությունյան Մ., Արմենոցիդի քաղաքականության ուրացումը և ապստամբության առասպելը, «Լրատու» (գիտական հոդվածների ժողովածու), Ս., 2008, № 1, էջ 71-78, նույնի՝ Հայաստան-Արցախ. պատմության և արդիականության զուգահեռներում, հոդվածների ժողովածու, գիրք առաջին, Ս., 2009, էջ 135-146, 215-220, նույնի՝ Անցյալը մեզ հետ է. վերագնահատումներ, խորհրդածություններ, Շ., «Կաճառ» գիտական կենտրոն, 2015, էջ 37-51 նս:

¹⁰ Աբրահամյան Հ., Հայոց Շուշին հրե բոցերի մեջ, «ԼՂ Հանրապետություն», 1995 թ., № 4, էջ 3, № 7, էջ 3 (նույնը տե՛ս նաև՝ «ԼՂ Հանրապետություն», 1997 թ., № 11, էջ 4), նույնի՝ Բնչու՞ Շուշին հանձնվեց թուրք զավթիչներին, «ԼՂ Հանրապետություն», 1996 թ., № 159, էջ 5, 8, նույնի՝ Թե ինչու Ջորավար Անդրանիկը չմտավ Ղարաբաղ, «ԼՂ Հանրապետություն», 10 սեպտեմբերի 1996 թ., Ավագյան Ս., Ղարաբաղ. փաստերի տրամաբանությունը (պարբերական մամուլի նյութերով), «Երեկոյան Երևան», 4.12.1989 թ., էջ 3, Բաղդասարյան Մ., Գազանաբար խոշտանգված թագուհին (Շուշիի 1920 թ. մարտյան եղեռնի 75-ամյակի առթիվ), «ԼՂ Հանրապետություն», 1 ապրիլի 1995 թ.:

¹¹ Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում. 1918-1920 թթ.: Պատաս. խմբ.՝ Վիրաբյան Ա., կազմ.՝ Միրզոյան Ս., Ղազիյան Ա., Ե., ՀՀ պատմութ. արխիվ, 2003, Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում. 1918-1920 թթ., փաստաթղթերի ժողովածու, գիրք II, պատաս. խմբ.՝ Վիրաբյան Ա., կազմ.՝ Միրզոյան Ս., Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2012:

¹² Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան. գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933), կազմ. և առաջաբանը գրեց Սանդրո Բեհրուդեանը, Ե., 2001:

¹³ Արցախի և Ջանգեզուրի պաշտպանությունը 1920 թ., «Երկիր», 7 հոկտեմբերի 1994 թ., Газиян А., "... Но в Карабахе войн не станет меньше" - свидетельствуют письма убийц и мародеров после Шушинской резни 1920 г., "Голос Армении", 30 марта 2004 г., № 32, с. 1-2:

Հիմնահարցի ճշգրիտ գնահատմանը խանգարում էր այն հանգամանքը, որ ողբերգական իրադարձություններին հաջորդած առաջին մի քանի տարիներին՝ կապված «նոր կարգերի» հաստատման, դրանց «առավելության» առասպելի հաստատման և նախկին իշխանությունների վարկաբեկման որդեգրված ուղեգծի հետ, հնչել են միայն փոխադարձ մեղադրանքներ: Հրեշավոր եղեռնագործությանը զուգընթաց ԱԴՀ-ն դիվանագիտական խողովակներով շրջանառության մեջ դրեց հայերի ապստամբության մասին ստահող վարկածը՝ իր կազմակերպած ոճրագործությունը փորձելով ներկայացնել որպես հայերի հուսահատ ընդվզման հետևանք:

Շուշիում կատարված ոճրագործությունների վերաբերյալ դեռևս 1920 թ. մարտի 30-ին «մուսավաթի» խորհրդի ընդհանուր ժողովի, իսկ ապրիլի 1-ին Ադրբեջանի պառլամենտի ընդունած բանաձևերում լկտիաբար մեղադրվել են հայերն ու Հայաստանի կառավարությունը: Փորձելով քավության նոխազ դարձնել մի խումբ ապստամբների՝ ԱԴՀ-ն չի մոռացել նաև սպառնալու, որ «**հետագայում ավելին կարվի, եթե Ղարաբաղի հայությունը խոհեմ ու հնազանդ չպահի իրեն¹⁸**», ինչն աներկբա բացահայտում է մուսավաթական կառավարության հանցագործ ու ֆաշիստական բնույթը (ընդգծումը մերն է.- Մ. Հ.): Փաստերի ծանրության տակ ակնհայտ է Թուրքիայի ծրագրած և ԱԴՀ-ի պետականորեն կազմակերպած ու իրագործած ցեղասպանության քաղաքականությունը, որի հերթական գոհր դարձավ նաև ծաղկուն Շուշի քաղաքը:

Ալեքսանդր Խատիսյանի կառավարության ու ՀՅԴ ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը, որի խղճին, դատելով ժամանակակիցների արժանահավատ վկայություններից ու գնահատականներից, ծանրացած է Շուշիի ինքնապաշտպանության աղետաբեր ձախողումը¹⁹, թվարկելով հակառակորդի ագրեսիվ գործողությունները և ներկայացնելով վճռական բախման անխուսափելիությունը՝ ջանում էր ապացուցել, որ բավարար ուժեր կային բնակչության ինքնապաշտպանության ու անվտանգության ապահովման համար, սակայն առկա հնարավորությունները չօգտագործվեցին: Ահա թե ինչ է գրել նա այդ առթիվ. «Քաղաքի Ինքնապաշտպանութեան Մարմնի և նախօրօք եղած առաջարկների հիման վրայ, դէպքերի ժամանակ, Ղարաբաղի Ինքն. Կեդր. Մարմինը կատարում է իր վրայ դրուած պարտականութիւնները, քաղաք ուղարկելով Վարանդայի երկու շրջանի ոստիկանապետներին՝ իրենց զինուած ոստիկաններով (90 հոգի), 160 զինուած զիւղացիներ՝ Ն. Ա.-ի և Գ.-ի ղեկավարութեամբ: Իսկ քաղաքը, այդ կոիւնների ժամանակ, իր տրամադրութեան տակ ունէր մօտ 400 զինուած կռուողներ, որոնց օգտագործումը կախուած էր քաղաքի

¹⁸ “Азербайджан”, 2 апреля, 1920 г., № 67:

¹⁹ ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. №№ 1-6, ՀՀ ԲԿԱ (Հայաստանի հանրապետության Բոստոնի կենտրոնական արխիվ), ֆ. Ս. Վ. (Միմոն Վրացյան), թժ. 8, գ. № 10, էջ 3: Հմմտ.՝ Hovannisian R., The Republik of Armenia. v. 3. From London to Sevres, February-August, 1920. University of California press, B.-L.- A.-L., 1996, p. 149-151, Իշխանյան Ե., նշվ. գիրքը, էջ 614-615, Գևորգյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 563-565:

Ինքնապաշտպանական Մարմնից եւ ոստիկանապետ Ա. Տ.Ս.-ի²⁰ հրահանգներից»: Իսկ թե ինչու չհաջողվեց կանխել աղետը, նա փորձել է բացատրել հետևյալ կերպ. «Քաղաքը սակայն չի կարողանում օգտագործել այդ ուժերը: Ինքնապաշտպանական Մարմինը անգիտակ է իրերի կացության, իսկ Ա. Տ. Ս.-ն՝ անտարբեր: Ներս մտնող օգնական ուժերը գործում են ինքնագլուխ, իսկ քաղաքի ազգաբնակչության մեկ մասը, գլխավորապես Ադրբեջանի կողմնակիցները, գլխավորությամբ յայտնի ռուսամուլ եւ թրքամուլ Գիզի աղայի, սկսում են խանգարել՝ կարեւոր դիրքերը գրաւելու եւ յայտարարում են, թէ իրենք համաձայնել են Սուլթանովի հետ, որ հայկական կոտորած չպիտի լինի»:

Մյուս պատճառը թերևս համար մեկ պատասխանատու անձը համարել է ավանդական ու խրոնիկ հիվանդությունը. «Այդ վտանգի ընդհանուր քաղաքի ինտելիգենցիայի երկպառակությունը,- շարունակել է Ա. Միքայելյանը,- կռուող ոյժերի անդեկ դրությունը, Ինքնապաշտպ. Մարմնի խելակորույս վիճակը մեկ կողմից եւ այն, որ Սուլթանովի՝ առաջուց գանազան հայ տներում տեղեւորած սպաներն ու զինուորները սկսում են հրդեհել իրենց բնակած վայրերը, առաջ են բերում խուճապ, եւ ազգաբնակչությունը սկսում է փախչել դեպի գաւառ՝ Քարին Տակի խճուղիով՝ մատախուղի միջով, որ մեծապէս նպաստում է շատ շատերի փրկության»²¹:

Մեր հայրենակից Լեոն, ծանր տանելով հարազատ ծննդավայրի կորուստը, դառնաղի խոսքերով է գնահատում ողբերգությունը. «Խրախուսվելով Զանգեզուրցիների տարած հաղթությամբ, Դաշնակցությունը որոշել էր խլել Ադրբեջանի ձեռքից նաև Դարաբաղը զուտ ֆիդայական եղանակով, այսինքն տեղական ապստամբության միջոցով, առանց պատերազմ հայտարարելու»: Անձնական վիշտը ազդել է նաև հետագա իրադարձություններին Լեոյի տված զգացմունքային գնահատականների վրա. «Շուշու հայությունը զգում էր, որ իրեն պիտի կոտորեն եւ ամեն կերպ աշխատում էր շահել քուրդ բժշկի [Սուլթանովի] սիրտը: Բայց հենց այն միջոցին ֆիդայականությունը դուրս էր սողում իր բույնից՝ մի անգամ էլ հայ ժողովրդի գլխին երկնքի պատուհաս դառնալու իր հիմար ու զզվելի տղայամտությամբ»: Պատմաբանն ամբողջ մեղքը բարդում է այդ արկածախնդրությունը նախաձեռնողի գլխին. «Շուշու դահիճ հանդիսանում է դաշնակցական սեւանուն Արսեն Միքայելյանը: Ոճրագործի հանդգնությամբ լցված այս մարդը վաթսուն հոգով մտնում է Շուշի նովրուզի (պարսկական նոր տարվա) օրը՝ մարտի 30-ին (Պ - Մ. Հ.), երբ թուրքերն իրենց տոնով էին զբաղված: Գիշերը մի ինչ որ տան արբեցողությամբ անցկացնելով՝ առավոտը գնում են զորանոցը վերցնելու եւ կրակ են բաց անում նրա դեմ: Թուրք զինվորները դուրս են վազում, կռիվ է սկսվում եւ մեր քաջերը կծիկս են գնում իրենց անպետք գուլխներն ազատում, թողնելով ժողովուրդը

²⁰ Այստեղ վրիպակ կա: Ոստիկանապետը Ավետիս Տեր-Ղուկասյանն էր (Разгром Шуши (От нашего корреспондента, Евлах, 11 апреля), "Слово", 16 апреля 1920 г.):

²¹ Միքայելյան Ա., Դարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բ., 1923, № 11, էջ 118, № 12, էջ 121:

մուսավաթական ասկերների, թուրք խուժանի եւ նրանց առաջնորդ երկու բժիշկների՝ Սուլթանովի եւ Մեհմանդարովի ձեռքին»²²: Անշուշտ, տեղի սղությունը հնարավորություն չի տալիս անդրադառնալ բոլոր կարծիքներին, բայց այնպես, այս երկուսը, թերևս, տիպական են շրջանառվող երկու հիմնական տեսակետների համար: Ի դեպ, «ասպատամբության» մասին խոսող ժամանակակից հայ հեղինակները, որպես կանոն, մարտի 23-ին Շուշի քաղաքից հեռու են եղել (Հարություն Թումյանը՝ Ասկերանում էր, Աբրահամ Կիսիբեկյանը՝ Հաղարթում, Եղիշե Իշխանյանը՝ Հայաստանի հանրապետությունում, Լեոն՝ Թիֆլիսում, և այսպես շարունակ):

Այս հիմնախնդիրն արծարծելով՝ չենք կարող անտեսել 1922 թ. հունիսին Արցախի և Զանգեզուրի գործիչների մասնակցությամբ Թավրիզում տեղի ունեցած ժողովի նախագահ Գերասիմ Բալայանի և քարտուղար Զաքար Յոլյանի ստորագրությամբ «Ղարաբաղի դեպքերի պատմութիւն» խորագրով զեկուցագիր-տեղեկագրի²³ արձանագրումները, որոնք փաստում են Շուշիի կործանմանը ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի մեղսակցությունը: Այդ փաստը չեն անտեսել ՀՅԴ հայտնի գործիչ, անաչառ հուշագրող Եղիշե Իշխանյանը²⁴ և պատմաբան Համլետ Գևորգյանը²⁵: Վերջինս, մասնավորապես, գրել է. «Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկայացնող վավերագրերի հավաստմամբ՝ այդ գործում հիմնական մեղավորները Արցախ գործուղված ՀՅԴ բյուրոյի գործիչներն էին»²⁶: Այս հիմքի վրա եզրակացությունը կարող է լինել մեկը. ինչպես ժամանակին այդ կուսակցության «տղայամիտ» լիագոր-ներկայացուցիչները գործիք դարձան Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանությունների ձեռքին Արցախի ինքնապաշտպանությունը ձախողելու և Շուշի քաղաքը կործանելու գործում, այնպես էլ նրա ապիկար գործիչների հետագա շաղակրատությունները սնուցում էին հայերին որպես սադրիչներ մեղադրելու և Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները պարտակելու ձեռնարկումներում ադրբեջանական քարոզչությունը:

Հարկ է նշել, որ տարաբնույթ ու զանազան ծագում ունեցող փաստաթղթերում հանդիպող տեսակետները, իրար հակասող տեղեկություններն իսկական խառնաշփոթ են ստեղծել և գրեթե անհնար դարձրել միանշանակորեն որևէ վարկած պնդելը, մանավանդ՝ ապացուցելու հաջողությունը: Այս խառնիճաղանջությունը, ցավոք, նկատելի է նաև հետագա ուսումնասիրողների աշխատություններում: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ արխիվային փաստաթղթերը հաճախ օգտագործվել են ոչ քննադատաբար, առանց դրանց ծագման բնույթի հաշվառման (խոսքը, օրինակ,

²² Լեո, Անցյալից, էջ 437-438:

²³ ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. №№ 1-6 (ցավոք, առայժմ մեզ անհասանելի են այդ նյութերը: Դրանց մասին որոշակի պատկերացում են տալիս պատմաբաններ Ռիչարդ Հովհաննիսյանի և Համլետ Գևորգյանի ընդարձակ մեջբերումները հիշյալ գործերի նյութերից. հմմտ. Hovannisian R., The Republic of Armenia. v. 3. p. 153, Գևորգյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 566):

²⁴ Իշխանյան Ե., նշվ. գիրքը, էջ 548, 552-554, 577 նս:

²⁵ Գևորգյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 563-565:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 566:

փաստաթղթի միտումնավոր կամ վարկաբեկիչ, քաղաքական պատվեր, ոչ իրազեկ կամ աչառու հեղինակի ձեռքի գործ լինելու մասին է) և բանաքաղված տեղեկությունների ստուգման:

Ուսումնասիրելով այդ շրջանին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր ու վավերագրեր, որոնց մեծ մասը հրապարակվել է առանձին ժողովածուներում, գիտական հանդեսներում ու աշխատությունների հավելվածներում՝ կարելի է գալ այն եզրահանգման, որ դրանցում ապակողմնորոշող ու գիտականության պահանջները չբավարարող, ինչու չէ՝ նաև անարժանահավատ տեղեկություններ շատ կան, որոնց սարդոստայնում չխճճվելու համար հարկ է քննախույզ մոտեցում ցուցաբերել և դրանք օգտագործել զգուշորեն, կիրառելով պատմահամեմատական մեթոդը և, որ կարևոր է՝ իրադարձությունների զարգացման տրամաբանությանը համապատասխան: Անշուշտ, դրանով չենք ուզում ասել, թե նախորդ ուսումնասիրողներն այս ամենը չեն նկատել և, առավել ևս՝ մտադիր չենք նշույլ անգամ նսեմացնելու կամ սովեր գցելու նրանց կատարած շնորհակալ ու տքնաջան աշխատանքի վրա: Բայց նաև չենք կարող չարտահայտել նրանց երկերից մեր ստացած տպավորությունը, որոնց ընդհանուր թերությունը, մեր կարծիքով, քաղաքագիտական մտքի ու գնահատականների պակասն է: Սա հատկապես ակնհայտ է այսպես կոչված «ապստամբության» առասպելի տարփողման ու անհարկի ուռճացման պարագայում, մինչդեռ չենք կարծում, թե ամեն ինչ եղել է այնպես, ինչպես ներկայացվում է՝ ականա տրվելով հակառակորդի ասպարեզ հանած հերթական քաղաքական սադրանքին: Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողներից, օրինակ, Բագրատ Ուլուբաբյանը, փորձել է խուսանավել երկու տեսակետների միջև²⁷ (այսինքն՝ ապստամբություն՝, թե՞ զինված ինքնապաշտպանություն նախահարձակ եղած ադրբեջանական զորքերից): Ընդհանուր մտայնությունն այն է, որ էլեկտրականացված (լարված) մթնոլորտում Սուլթանովը և մյուս դահիճները առիթի էին սպասում վաղուց ծրագրված հայերի բնաջնջումն իրականացնելու համար: Սա ևս կարելի է ընդունել: Սակայն ոչ համոզիչ ու անտրամաբանական է այն թյուր վարկածը, թե իբր «հայկական կողմն է տվել այդ առիթը»: Այն որևէ կերպ չի տեղավորվում այն փաստի մեջ, որ մուսավաթական Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերի և թուրք-թաթարներից ու քրդերից կազմավորված ավազակախմբերի հարձակմանը հայերը պատասխանել են զինված ինքնապաշտպանությամբ, ինչը Ադրբեջանի քարոզչական մեքենան ներկայացրել է որպես ապստամբություն՝ հետևանքը պատճառի նենգափոխելու միջոցով միջազգային հանրությանը մոլորեցնելու և երբեմնի ծաղկուն Շուշի քաղաքի ավերումն ու հայ բնակչության ցեղասպանությունն արդարացնելու նպատակով²⁸:

Ուսումնասիրելով անցյալը, խնդրո հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ վավերագրերն ու վկայությունները՝ կարելի է համոզվել, որ հայ ժողովրդին այդպես էլ

²⁷ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, Ե., «Գիր գրոց», 1994, էջ 78-83:

²⁸ Հարությունյան Մ., Անցյալը մեզ հետ է. վերագնահատումներ, խորհրդածություններ, էջ 32:

չհաջողվեց լիարժեքորեն ինքնակազմակերպվել և ամբողջովին չեզոքացնել բնիկների դանդաղ ոչնչացման կամ ուժացման թուրքական քաղաքականությունը: Այս տեսանկյունից մանավանդ վերախմաստավորման կարիք ունի ժողովրդի ղեկավարման ղեկը ստանձնած քաղաքական կուսակցությունների ու առանձին գործիչների բախտորոշ ժամանակների գործունեությունը: Դժվար չէ նկատել, որ նրանք տասնամյակներ շարունակ հեղեղել են հայ տեղեկատվական ու գաղափարական ամբողջ տարածությունը երևակայական ու մտացածին պատմություններով՝ ինքնարդարացման և քաղաքական ընդդիմախոսներին մեղադրելու (ավելի ճիշտ՝ մեղքը նրանց գլխին բարդելու), մի խոսքով՝ պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակներով:

Փաստերը վկայում են նաև այն մասին, որ արդեն 1920 թ. սկզբներին Ադրբեջանում գլուխ էին բարձրացրել իթթիհատականները և ագրեսիվ քարոզչություն ու տրամադրություններ էին տարածում և՛ կառավարության, և՛ ողջ մահմեդական բնակչության շրջանում: Այդ մասին ժամանակին իրազեկել է Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանը՝ Ուորդրոպի հետ ունեցած զրույցի մասին զեկույցում. «Ես նրան (Ուորդրոպին.- Մ. Հ.) պարզաբանեցի, որ տարաբախտաբար Ադրբեջանի կառավարության շրջաններում խաղաղարար ու բարեմիտ գործիչների դրությունը բավական խախտու է այժմ, իտտիհատ կուսակցության պրոպագանդայի եւ գործունեության հետեւանքով: Մասնավորապես Ուսուրեկովի դիրքը բավականաչափ խախտվել է ներկայումս եւ ինդրեցի Ուորդրոպին յուր ազդեցությունը գործ դնել իտտիհատականների ազդեցությունը թուլացնելու եւ նոցա վարած ագրեսիվ քաղաքականությունը չեզոքացնելու»²⁹: Սա ցեղասպանության, այդ թվում՝ Շուշիի կործանման թուրքադրբեջանական նախապատրաստությունների մասին մեր տեսակետը հաստատող ևս մեկ փաստարկ է:

Ուսումնասիրելով այն ժամանակվա վավերագրերը և ականատեսների ու մասնակիցների վկայությունները՝ ընդունելի ենք համարում ողբերգական իրադարձությունների հետևյալ վերականգնումը. Սուլթանովի հրամանով մուսավաթական զորքերը հարվածել են հայության գլխավոր կենտրոնին՝ Շուշիին: Միաժամանակ Ադդամում կենտրոնացված զորքը և սպառազինված ամբոխը, ինչպես և կանխատեսված էր, սկսել են արշավանքն Ասկերան-Խոջալու-Խանքենդ-Շուշի երթուղով՝ նպատակ ունենալով համալրել ու ըստ ամենայնի աջակցել Շուշիի հայությանը «հնազանդեցնող» (իրականում՝ բնաջնջող) ոճրագործներին: Բացի այդ երթուղուց ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի դեմ բացահայտ պատերազմ սկսած ԱԴՀ-ի զորքերն՝ ուժեղացված զինավառ ավազակներով, լայնածավալ հարձակման էին անցել նաև Գանձակի, Շամքորի և այլ ուղղություններով՝ հայ ազգաբնակչության բռնի

²⁹ Տե՛ս նաև Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում. 1918-1920 թթ., փաստ. № 362 (թիվ 132 առ 30 հունվարի 1920 թ., Բաքու), էջ 434:

հակառակորդների նենգափոխումների սարդոստայնում: Դա հատկապես ակնհայտ է պատմությունը որպես քաղաքական զենք Հայաստանի դեմ օգտագործող նրա հարևանների վարած տեղեկութային պատերազմի համատեքստում: Բարեբախտաբար, հայրենական պատմագրության մեջ վերջին շրջանում նկատելի է այն ուսումնասիրողների տեսակարար կշռի աճը, որոնք դա լավ հասկանում են և, ըստ այդմ, վերանայում են նախորդ սխալ մոտեցումները³²:

ОСВЕЩЕНИЕ ПРИЧИН ПРОВАЛА САМООБОРОНЫ ГОРОДА ШУШИ 1920Г. В АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ - МГЕР АРУТЮНЯН- Целью этой статьи является критический анализ оценок со стороны армянской историографии на причины провала самообороны города Шуши 23 марта 1920 года, чтобы на этой основе сделать соответствующие и необходимые выводы.

Научная новизна заключается в постановке вопроса и исследовательских результатах, основанных на совершенно новых заключениях и военно-критическом анализе новых и находящихся в научном обороте фактов.

Самым актуальным вопросом является раскрытие азербайджанской фальсификации о мифе так называемом «восстании», представляющий армянскую сторону агрессором.

Возвращение к этой проблеме актуально с учетом той печальной реальности, что хотя в наших научных публикациях неоднократно демонстрировали военно-политические и научно-познавательные негативные последствия ненужного оборота мифа о «восстании», в армянской историографии продолжают происходить или преднамеренные попытки воспроизвести ошибки предшественников.

Анализ проблем освещения арменоцида в Шуши показывает, что некоторые из них, и особенно миф о «восстании», по инерции циркулируют в армянской историографии, невольно появляясь в сети лжи наших противников, отрицающих политику геноцида.

³² Տե՛ս, օրինակ, Ղուլյան Յու., Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից.1918-1920 թթ., Ե., 2009, էջ 308, Բաղդասարյան Գ., Շուշիում հայերի կոտորածի չպարզաբանված երեք հանգամանք, «Անալիտիկոն», մարտ, 2015 (հմմտ. թվային տարբերակի հետ՝ <http://theanalyticon.com/?p=6079#more-6079> [ներբեռնումը՝ 18.02.2020 թ.]): 2018 թ. ԱրՊՀ-ում Ղարաբաղյան շարժման 30-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովում պ. գ. դ., պրոֆեսոր Հրանտ Աբրահամյանը, որը մասնագիտացել էր Արցախի պատմության 1918-1923 թթ. ժամանակահատվածի ուսումնասիրությանը, խոստովանեց, որ «մինչև հիմա սխալվել է՝ գրելով 1920 թ. մարտյան ապստամբության մասին: Փաստերը խեղաթյուրելով՝ դա շրջանառության մեջ են մտցրել մուսավաթական Ադրբեջանի պաշտոնյաները, իսկ հետագայում լայնորեն տարածել ադրբեջանցի պատմաբաններն ու մյուս հեղինակները (պատմաբանը ծանոթացել էր նրանց 80-ից ավելի գործերին), որպեսզի Շուշիում հայ ազգաբնակչության հանդեպ իրականացված եղեռնագործությունն արդարացնեն և դրանում մեղադրեն հայերին»: Մեր պարտքը համարեցինք անհապաղ արձանագրելու, որ այդ մասին շարունակաբար գրում ենք արդեն տասը տարի, սակայն Հրանտ Աբրահամյանի այս արձագանքն առաջինն է՝ գնահատելով այն որպես սառույցը տեղից շարժելու նախանշան կամ սկիզբ:

Ключевые слова: армянская историография, самооборона Шуши, критический анализ, новые выводы, азербайджанское вероломство, военно-политические последствия, миф "восстания", политика геноцида.

COVERAGE OF THE REASONS FOR THE FAILURE OF SHUSHI'S SELF-DEFENSE IN ARMENIAN HISTORIOGRAPHY (IN 1920) - MHER HARUTYUNYAN- The purpose of this article is a critical analysis of assessments by Armenian historiography on the reasons for the failure of the self-defense of the city of Shushi in March 23, 1920, in order to draw relevant and necessary conclusions on this basis.

Scientific novelty consists in posing the question and research results based on completely new conclusions and a military-critical analysis of new and scientific facts.

The most pressing issue is the disclosure of Azerbaijani falsification of the myth of the so-called "rebellion", representing the Armenian side as the aggressor.

A return to this problem is relevant given the sad reality, that although in our scientific publications have repeatedly demonstrated the military-political and scientific-cognitive negative consequences of the unnecessary turn of the myth of "rebellion", involuntary or deliberate attempts to reproduce the mistakes of predecessors continue in Armenian historiography.

An analysis of the problems of lighting the Armenocide in Shushi shows that some of them, and especially the myth of the "rebellion", circulate by inertia in Armenian historiography, unwittingly appearing in the network of lies of our opponents who deny the policy of genocide.

Key words: Armenian historiography, Shushi self-defense, examination analysis, new conclusions, Azerbaijani deception, military-political consequences, myth of "rebellion", genocide policy.